

PAKSA RUDOLF

A SZÉLSŐJOBBDAL A HORTHY-KORBAN

Az ország „zsidótlítására” irányuló politikáját, megkülönböztetve a zsidókorlátozó antiszemitákétól, „aszemitizmusnak” nevezte. Az ország „zsidótlítását” az érintettek vagyonuk nélküli kivándoroltatásával képzelte.

A magyar történetírást és történeti közgondolkodást immár egy évszázada meghatározza az úgynevezett „antikorszakos” logika. Ez lényegében azt jelenti, hogy az éppen fennálló politikai rendszer saját ellentétéként gondol az őt közvetlenül megelőző, leváltott korszakra, annak mintegy antitéziséként tekint önmagára. Egyúttal pedig a saját elődjét megelőző korszakhoz egyfajta szimpátiával, nosztalgiával viszonyul. A Horthy-korszak az 1918/1919-es forradalmak ellenében határozta meg önmagát, és nosztalgiával tekintett a dualizmusra, 1945 után viszont a Horthy-korszak vált a meghaladott ellenséggé s éppen az 1918/1919-es forradalmak a követendő előfutárrá.

A Horthy-korszakról való közgondolkodást hosszú időre meghatározta az a kommunista történészek által kifundált koncepció, hogy fasiszmusnak bélyegezték. Emellett egyik meghatározó érvük az volt, hogy a korszak a fehérterrorral kezdődött, s a nyilas terrorral ért véget. E leegyszerűsítő szemléletet széles körben terjesztette az ideológiai indoktrináció egyik fő eszközeként alkalmazott propagandisztikus történetírás. E nézetekkel már az 1960-as évektől vitába szállt a szakszerű történettudomány, rámutatva, hogy tarthatatlan a Horthy-korszak egészének egyöntetű fasisztának bélyegzése. Idővel pedig arra a következtetésre jutott a történészek egy része, hogy a Horthy-korszak egyáltalán nem tekinthető fasisztának vagy „fasisztoidnak”. Ehelyett olyan tekintélyelvű, „autoriter” rendszernek nevezték, amely a polgári szabadságjogok tekintetében a polgári demokráciák és a totalitárius diktatúrák között helyezkedett el. A rendszerváltás után ez a

megközelítés vált a leginkább elfogadottá a korszakot kutató történészek körében, noha – főleg a szakma perifériáján vagy azon kívül – továbbra is létezett a Horthy-korszakot fasisztának tekintő álláspont, s új jelenségként megjelentek az idealizáló apologetikák is. E két szélsőséges megközelítést – a maga fekete-fehér szemléletével – leginkább a politikai elköteleződés motiválta.

A történettudomány képviselői közt azonban aligha akadt, aki ne tett volna különbséget Bethlen István, Gömbös Gyula vagy éppen Szálasi Ferenc politikája között. E különbségtétel jegyében nőtt meg az igény a szélsőjobboldal immár ideológiai szempontoktól meg nem határozott kutatására. A történettudomány „ideológiai öntisztulási folyamata” jegyében a rendszerváltás után előbb a Horthy-korszak központi alakjaira és eseményeire vonatkozó forrásfeltárás és újraértékelés indult meg. A Horthy-kori szélsőjobboldal kutatásában az ezredforduló hozott jelentősebb megújulást: számos új forrás mentén új kérdéseket tettek fel és igyekeztek megválaszolni a történészek. Mindezek előtt új fénybe került a Horthy-kori kormánypárt és a szélsőjobboldal közti viszony, ami a húszas évek bethleni konszolidációját követően már egyértelműen rivalizálás volt, nem pedig együttműködés. Másrészt az addig monolit tömbként ábrázolt szélsőjobboldal belülről egymással is versengő csoportokat különítettek el: a fajvédőket, az ébredőket, a nyilasokat, a kaszákkereszteseket, a hungaristákat stb. Mindezek hatására immár lehetővé vált annak megítélése is, hogy mikor, kik és milyen mértékben voltak fogékonyak a különböző szélsőjobboldali csoportok programjára.

Két hullám: ellenforradalom és nemzetiszocializmus

■ A magyar szélsőjobboldal vagy legalábbis az, amit így szokás nevezni, meglehetősen sokszínű jelenség. Gyökerei a 19. századig nyúlnak vissza. Innen örökölte a dualizmust elutasító, úgynevezett függetlenségi gondolatot, valamint a nacionalizmust, a magyar birodalmi ábrándokat s az ezzel szorosan összefüggő turanizmust. Utóbbi szervesen kapcsolódott a faji alapú gondolkodáshoz, ami a szélsőjobboldal egyik fő jellemzője lett – ilyen értelemben állították fel a nemzethez tartozás általuk kívánatosnak tartott kritériumait is. Az említetteket egészítették ki a 19. század utolsó harmadában megjelent antimodernista nézetek: a zsidó emancipációt elutasító antiszemitizmus, a kapitalizmussal szemben kialakult agrárius mozgalom, valamint a keresztény reneszánsz. Utóbbi a századfordulón a szekularizáció jegyében lezajló kultúrharc során született, s előbb defenzív, majd egyre inkább terjeszkedő rekrisztianizációs törekvésé vált. E folyamatoknak a magyar társadalomfejlődés sajátosságai (a zsidóság erős városiasodottsága) miatt kivétel nélkül volt zsidóellenes jellege is. Ki kell azonban emelnünk, hogy ezek az eszmék és mozgalmak mégsem sajátosan magyar jelenségek, hanem a korabeli Európában másutt is megtalálhatók, sőt többnyire csak némi késéssel érkeztek Magyarországra – éppen a magyar társadalmi-gazdasági rendszer viszonylagos elmaradottsága miatt.

A szélsőjobboldali gondolkodók előfutáraként tartották számon Istóczy Győzöt, a magyarországi modern antiszemitizmus atyját, valamint sokat merítettek a keresztényszocialista nézetekből. Istóczy újfajta antiszemitizmusa – hasonlóan Európa más országaihoz – a zsidó emancipációra adott válasz volt.¹ Újdonsága elsősorban abban állt, hogy a szórványosan és eseti jelleggel megnyilvánuló zsidóellenességet tértől, helytől és konkrét eseménytől független ideológiává alakította. Ennek lényege, hogy az emberek számára káros, szerencsétlen eseményekért és folyamatokért a zsidóságot kiáltották ki bűnbaknak. Az antiszemita ideológia meghatározó eleme továbbá a világméretű zsidó összeesküvés feltételezése. A két világháború között az antiszemitizmus a radikális jobboldali-szélsőjobboldali eszmék domináns összetevője volt, ám más (konzervatív és egyéb) irányzatokat is jellemezett.² A keresztényszocializmus szociális prog-

ramja, keresztény szellemisége, antimodernizmusa és a „zsidó szellemiséget” elutasító nézetei egyaránt beépültek a szélsőjobboldal gondolkodásába. A keresztényszocialisták közül különösen Prohászka Ottokár és Bangha Béla gyakorolt jelentős hatást a szélsőjobboldalra, igaz, Bangha a harmincas évek nemzetiszocialista mozgalmaikat elutasította. Prohászka Ottokár még 1918 előtt kifejtette, hogy a zsidóság középosztálybeli térnyerését azért tartja károsnak, mert ezzel egy a parasztságból verbuválódó potenciális középosztály elől veszik el a helyet.³ Ezen álláspontját nem tekintette zsidóellenességnek, hanem „nemzetvédelemnek”, illetve „hungarizmusnak” nevezte. Bangha Béla ugyancsak elutasította a faji (etnikai) antiszemitizmust és a fajelméletet, de büszkén vállalta fel az ún. elvi vagy erkölcsi antiszemitizmust. Ezen „a zsidóság szellemi-erkölcsi-gazdasági túlsúlyának megfékezését és visszaszorítását” s ezzel párhuzamosan a magyar társadalom és kultúra keresztény mivoltának megerősítését, illetve visszaállítását értette. Ezen „elvi antiszemitizmusát” nevezte időnként „aszemitizmusnak”. Bangha ezt a különbségtételt azért tette, mert szerinte az egyháznak kötelessége a faji antiszemitizmus ellen küzdeni s védelmébe venni a zsidók személy- és vagyonbiztonságát. Prohászka és Bangha hatása már csak azért is nyilvánvaló, mert Szálasi Prohászka nyomán nevezi el saját ideológiáját hungarizmusnak, Bangha mintájára pedig maga sem antiszemitának, hanem aszemitának vallja magát – igaz, Szálasi egészen mást értett az átvett fogalmakon, mint a keresztényszocialisták. Ráadásul Prohászka 1919 után tevőlegesen is részt vett a politikai életben, a radikális keresztényszocialista program képviselőjeként.

A mai értelemben vett szélsőjobboldal az 1918–1919-es forradalmakra adott válaszként született meg. E reakció egyaránt elutasította a liberális alapokon álló kapitalizmust és az ateista és internacionalista kommunizmust is. Ezek helyett „nemzeti és keresztény” alapon álló „harmadik utat” akart megvalósítani. Ez a korábbi gazdasági-társadalmi viszonyok radikális átalakításával járt volna: sem a nagy vagyonokat nem tartották elfogadhatónak, sem pedig a kollektivizálást. Ebben a tekintetben is sok párhuzam fedezhető fel más európai országokkal. Egyedül Oroszország járt „előrébb” – illetve egy kissé eltérő úton –, ott már az 1905-ös forradalom után megszületett a szélsőjobboldal. Mivel a magyar szélsőjobboldal születése egybeesett a Monarchia és a Magyar Királyság széthullásával, ezért célkitűzéseik között Nagy-Magyarország megvédése, majd az elvesztett területek visszaszerzése is hangsúlyosan szerepelt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a forradalmak idején megszülető „ellenforradalmi” radikális csoportok maguk is sokfélék voltak. Egységes szélsőjobboldalról tehát nem beszélhetünk. E körbe sorolhatók a Horthy vezette Nemzeti Hadsereg radikális tisztjei (akik a MOVE magját adták), a Peidl-kormányt megpuccsoló Fehérház-csoport, a főváros utcáit a tanácsköztársaság összeomlása után kezébe vevő radikális ifjúság, valamint a legnagyobb társadalmi beágyazottsággal rendelkező Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME). A politika világában elsőként a korábbi kereszténypártok nyomába lépő radikális keresztény-nemzeti pártok használták ki már meglévő szervezeti bázisukat, így az ellenforradalom első hónapjaiban ők lettek a hangadók, a keresztény-nemzeti harmadik út első magyarországi képviselői. A többi szélsőjobboldali csoport nem alkotott politikai pártot, hanem leginkább az utcai politizálás eszközeivel (gyűlések, felvonulások, utcai erőszak) igyekeztek érvényt szerezni elképzeléseiknek.

A hagyományos politika tapasztalt képviselői, valamint a konzervatív egyházi vezetőség azonban a régi rend helyreállítására törekedett. E csoport vezéralakja volt gróf Bethlen István s a radikálisok felé is nyitott gróf Teleki Pál.⁴ Éppen ezért nem véletlen, hogy előbb a radikálisokkal kompromisszumkész (így például a zsidó egyetemi hallgatók számát korlátozott numerus clausust is támogató) Teleki lett miniszterelnök, s csak utána következett a radikális politikát megvető és taktikus manővereivel azt felszámoló Bethlen. Céljaik eléréséhez elengedhetetlen volt, hogy sikerült megnyerni e politi-

kának Horthy Miklóst, a Nemzeti Hadsereg fővezérét, az ország kormányzóját.⁵ A konszolidáció tehát az eldurvult viszonyok normalizálása (különítmények feloszlátása, valamint a közbiztonság, a közrend és a közszolgáltatások helyreállítása) mellett a kezdetektől törekedett a megerősödött radikálisok visszaszorítására is (súlyuk csökkentésére a parlamentben és a kormánypártban, valamint az utcai politika megszüntetésére). A radikális politika hangadóit 1922–23-ra ellehetetlenítették, az 1920-as évek közepére pedig az utcai erőszakot is felszámolták, s ezt követően az csak elszigetelt és súlytalan esetekben jelentkezett. E kontextusban értelmezhetőek Horthy 1923 nyarán mondott elhíresült szavai: *„Ebben az országban rendnek kell lennie, és én rendet fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendtelenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekben fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleges baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval.”*

A kormánypártban ülő, csalódott radikális politikusok Gömbös Gyula vezetésével 1923-ban szakítottak Bethlen politikájával, s egy évvel később megalapították a fajvédő pártot.⁶ Az első fajvédők már a Monarchia idején kárhoztatták a kulturális élet „elzsidósodását”.⁷ Eszméik azonban csak 1919-ben lettek népszerűek, amikor radikális társadalmi-gazdasági átalakulást követeltek a világháborúban katonaviselt és a Tanácsköztársasággal szembenálló két nagyobb társadalmi csoport: az ún. keresztény-nemzeti középosztály és a magyar parasztság érdekében. Programjukban⁸ a fajvédelem fogalma elsősorban a zsidóság visszaszorítását jelentette, akiket a kapitalista-liberális rendszer haszonélvezőinek és egyben a kommün nemzetáruló vezetőinek tekintettek. A fajvédők többsége azonban nem csupán a feltörekvő zsidóságtól, hanem minden „bevándorlótól” és „idegentől”, elsősorban pedig a svábságtól – a trianoni Magyarország legnagyobb nemzeti kisebbségétől – féltette saját létebiztonságát. (A részben sváb ősöktől származó Gömbös Gyula, aki a fajvédők vezéregyénisége volt, e tekintetben kivételnek számított.) A fajvédők pártta szerveződése és ellenzéki politizálásuk a húszas évek közepén azonban nem hozott politikai sikert. A pártot az 1926-os választási sikertelenség után maga Gömbös oszlatta fel, s visszalépett a kormánypártba, sőt a kormányba is, ahol előbb honvédelmi államtitkár, majd miniszter s végül a gazdasági világválság idején miniszterelnök is lett. Ekkor megkísérelte ugyan – a korábbi fajvédő szövegeket elhagyva – a fajvédő politika lényegét megvalósítani, de elképzeléseit nem tudta keresztülvinni a továbbra is Bethlen hatása alatt álló Horthyn.

Az elhúzódó gazdasági világválság idején egyre nagyobb igény mutatkozott az ellenzéki politikára. Ekkor jelentek meg az első jelentősebb magyar nemzetiszocialista csoportok. Igaz, már korábban is szerveződtek olasz és német mintára magyar pártok, ezek azonban teljesen jelentéktelenek maradtak. Az első olasz mintára szerveződő magyar fasiszta pártok 1922-ben, Mussolini hatalomra kerülésekor születtek. A második fasiszta pártalapítási hullám 1927–28-ban volt, amiben bizonyára szerepet játszott, hogy 1927. április 5-én Magyarország és Olaszország örökbarátsági szerződést kötött. Ekkor a magyar politikai közélet figyelme ismét a fasiszta Olaszország felé fordult. Ekkor jelentek meg magyarul az első Mussolini-életrajzok és beszédek is.⁹ A húszas években alakult magyar fasiszta pártok és lapjaik azonban rövid életű kezdeményezésnek bizonyultak. Szellemi téren mégis jelentősen hozzájárultak a magyar szélsőjobboldali ideológiák diskurzusához azzal, hogy ráirányították a figyelmet a korporatív állam fogalmára.

Ugyancsak a húszas évekre tehető a német mintát másoló magyar nemzetiszocialista pártok első megjelenése. Ezek azonban, akárcsak a magyar fasiszta pártok, teljesen jelentéktelenek maradtak a gazdasági világválság begyűrűzéséig. A számos ekkoriban alakult nemzetiszocialista pártocskák közül az első jelentősebb Böszörmény Zoltán Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártja volt.¹⁰ Böszörmény azzal emelkedett ki a többi magyar nemzetiszocialista pártvezér közül, hogy 1931 decemberében *állítólag* fogadta Hitler. Böszörmény átvette a német náci 20 pontból álló programját, az SA

mintájára „rohamosztagot” szervezett pártjában, s maga a párt elnevezése is az NSDAP tükörfordítása. Figyelemfelkeltő akcióik és uszító programjaik kezdetben szélesebb körben hatottak, hamarosan azonban már csak a szegényparasztság köreiben hoztak népszerűséget. A helyi vagy az országos politika intézményeibe azonban egyetlen képviselőt sem tudtak bejuttatni.

Politikailag sikeres nemzetiszocialista mozgalmat azonban csak olyanok tudtak alapítani az 1930-as évek első felében, akiknek politikai tőkéje és pénze is volt. Nem véletlen tehát, hogy a legsikeresebb pártot a korábban már államtitkári pozíciót is viselt Meskó Zoltán alapította 1932-ben. Hozzá csatlakozott 1933-ban gróf Pálffy Fidél és gróf Festetics Sándor. A két gróf ugyancsak közismert politikus, parlamenti képviselő volt, s nem mellékesen jelentős vagyonnal rendelkeztek. Nekik immár nemcsak a szegényparasztságot, de a falusi lakosság minden rétegét sikerült maguk mögé állítaniuk. A szélsőjobboldal sikerét látva a mindenkori kormány mindvégig (egészen az 1944-es német megszállásig) hathatósan akadályozta szervezkedésüket. A pártvezetők ambícióinak köszönhetően a párt hamarosan kettévált: Festetics saját pártot alapított. Ennek köszönhetően az 1935-ös országgyűlési választáson mindössze két nemzetiszocialista képviselő (Festetics Sándor és az ő egyik bizalmasa) került be a 260 fős parlamentbe.¹¹ A rossz választási szereplés hatására a Meskó és Pálffy vezette pártban indult meg jelentős erózió, magát Meskót is leváltották a párt éléről. A nyilaskeresztesek szavazóbázisát vizsgálva azt láthatjuk, hogy elsősorban a parasztságot sikerült megszólítaniuk, s annak minden rétegében népszerűek voltak. A választási sikertelenség mégis a meglévő nemzetiszocialista pártok erózióját hozta.¹²

A magyarországi nemzetiszocialisták történetét vizsgálva feltűnő, hogy az irányzat képviselői sosem tömörültek egyetlen nagy nemzetiszocialista pártba – szemben például Németországgal, Olaszországgal, Spanyolországgal vagy Portugáliával –, amely képes lett volna saját erejéből megszerezni a hatalmat. Feltűnő az is, hogy a korai nemzetiszocialista pártoktól indulva mind összetettebbek, kidolgozottabbak lettek a programok. Miközben tehát a nemzetiszocialista gondolat egyre szélesebb körben vált ismertté, a választási sikertelenség miatt a nemzetiszocialista pártok meggyengültek 1935-ben. Ez, valamint a náci Németország erősödése folyamatosan újabb és újabb pártok szerveződésére ösztönözte a magyar szélsőjobboldalt.¹³ E körből a legsikeresebb Szálasi Ferenc pártja lett.

Szálasi vezérkari tisztai karrierjét hagyta ott a politikáért. Az 1930-as évek közepén megjelent írásaiban fokozatosan rajzolódott ki sajátos, magyar nemzetiszocializmusa, amit hungarizmusnak nevezett.¹⁴ 1935-ben a hangzatos Nemzet Akaratának Pártja (NAP) néven alapított pártot, melynek terjedelmes programot írt *Cél és követelések* címmel.¹⁵ Szálasi a párt mögé mozgalmat is szervezett a szimpatizánsokból, s a korábban szociáldemokrata érdekszférának tekintett munkásság körében is agitálni kezdtek. Jelentős hatást gyakorolt Szálásira az 1936 októberében Németországban tett látogatása, ahol megismerhette a náci pártállam működését. Visszatérése után antiszemitizmusa látványosan felerősödött, s 1937 tavaszán pártját az addigi mérsékelten antiszemita polgári pártból átalakította erősen antiszemita, forradalmi kispolgári és proletárpárttá. Ezzel pedig felhívta magára a belügyminisztérium figyelmét, amely ettől kezdve – mint felforgató elemet – többször is eljárást indított személye, pártja, lapjai ellen. Ezzel – akaratukon kívül – a mártír nimbuszát vonták Szálasi köré, akinek személye egyre inkább megkerülhetetlen lett a szélsőjobboldali táborban. Nem meglepő tehát, hogy amikor 1937. október 24-én sor került több kisebb szélsőjobboldali frakció egyesülésére Magyar Nemzeti Szocialista Párt néven, akkor a háromtagú vezetőségben Szálasi is helyet kapott. Noha az új párt nem tömörített minden nemzetiszocialista frakciót, messze a legerősebb szélsőjobboldali párt lett, amelynek parlamenti képviselője, sajtója, reprezentatív pártszékháza és széles körű tagsága is volt.

A látványos megerősödésre válaszul a belügyminisztérium 1938. február 21-én feloszlatta a pártot, Szálasit és a párt vezetőségét pedig rendőri felügyelet alá vonták. Szálasit 1938 tavaszától (kisebb megszakítással) egészen 1940 őszéig börtönben ült. Még 1938-ban megjelent azonban nézeteinek összegzése *Út és Cél* címmel.¹⁶ Ebben fejtette ki legösszefogottabban hungarizmusnak nevezett nézeteit, melyek azonban a későbbiekben még csiszolódtak. A hungarizmust Szálasit a nemzetiszocializmus magyar változatának tekintette, amelyben a nacionalizmus, a szocializmus és a kereszténység eszméit szándékozott egyesíteni. Szálasit olyan államot akart, amelyben a magántulajdonnal rendelkező parasztok és kisiparosok munkája az állami tervgazdálkodásba illeszkedik. Ezen állami tervező és újraelosztó rendszer adminisztratív bürokratáit nevezte értelmiségnek. A funkciók és a tulajdon illetően elosztása és az állam gazdaságirányító szerepe együttesen vezetett volna el a kívánatosnak tartott társadalmi békéhez, melyet Szálasit „szociálnacionálénak” nevezett. A három említetten kívül a társadalom negyedik hasznos szakmacsoportjának a katonaságot tartotta. E négy hivatást azonban elképzelése szerint csak férfiak tölthették volna be, mivel a nők szerepét egyértelműen a családi élet keretein belül jelölte ki. A zsidómentes hungarista államban a kereszténység kötelező államvallás lett volna. Az ország „zsidótlánítására” irányuló politikáját, megkülönböztetve a zsidókortlátozó antiszemitákétól, „aszemitizmusnak” nevezte.¹⁷ Az ország „zsidótlánítását” az érintettek vagyonuk nélküli kivándoroltatásával képzelte. Úgy vélte, a zsidóságnak valahol Európán kívül saját államot kell létrehoznia és működtetnie. A Kárpát-medence népeinek egyesítését attól remélte, hogy a hungarista állam olyan vonzó lenne az itt élő népeknek, hogy ezek népszavazással fognak új, közös államot alkotni „Hungária Egyesült Földek” néven. Ebben a nemzetet alkotó egyes népeket telepítéssel akarta kompakt etnikai tömbökké alakítani, s ezeknek nagyfokú kulturális és területi autonómiát tervezett adni. Ezt az egyenjogúsító és nagyvonalú nemzetiségi politikát nevezte „Pax Hungaricának”, mivel ettől a nemzetiségi kérdés békés és végleges megoldódását várta. Az így létrehozandó hungarista állam az úgynevezett „konnacionalizmus” jegyében illeszkedett volna az új, nemzetiszocialista Európába. Ezen a nemzetiszocialista nemzetek együttműködő közösségét értette. Elképzelése szerint Európában három meghatározó nemzetiszocialista nemzet van: az olasz, a német és a magyar. Ezek közül Szálasit elismerte a németek vezető szerepét, de Hitler elképzeléseitől jelentősen eltérően az olasz és a magyar államot inkább képzelte együttműködő partnernek, mint alávetettnek. Naplójában egyébként Hitlert többek közt azért is kritizálta, mivel imperialisztikus és a német felsőbbrendűséget hangsúlyozó politikájával a nemzetiszocializmus ellen hangolta Európa népeit. Szálasit tehát elsősorban toleránsabb nemzetiségi politikája miatt tartotta a hungarizmust jobb nemzetiszocializmusnak annak hitleri változatánál.

Szálasit beszédei és írásai egy grandiózus elképzelésekkel rendelkező, elkötelezetten keresztény fantasztá munkái, melyek feltűnő érzéketlenséget árultak el a valós politikai és katonai viszonyok és folyamatok iránt. Ennek oka az, hogy Szálasit nem-hogy reálpolitikusnak nem tekinthető, de egyenesen extrém idealista volt, aki a második világháborút is ideológiai háborúnak látta. Éppen ezért az abból való kiugrás számára a nemzetiszocialista eszme és világrend elárulásának tűnt. Mindemellett nem csupán a német ellentámadás lehetőségében hitt a végsőkéig, de abban is, hogy a nemzetiszocialista világrend még a német vereség esetén is megvalósult volna – egészen egyszerűen azért, mert szerinte ez történelmi szükségszerűség. Szálasit nemcsak eszméi igazában, de önnön kiválasztottságában is fanatikusan hitt, s a sikertelenségeket azzal magyarázta, hogy a később győztesé váló eszmének vagy személynek előbb mindig a korábbi hatalom elnyomását kell elszenvednie. Ezért volt a fennálló hatalom kérelhetetlen ellensége. S ezért kritizálta az egyházat is, mivel benne egyrészt a politikába a fennálló rend mellett beavatkozó hatalmat, másrészt – mélyen

vallásos emberként – a hit félreértelmezőjét látta. Jellemző például, hogy a börtönévei alatt olvasott mintegy másfélszáz könyv közt a vallási munkák, a zsidósággal kapcsolatos művek, illetve a nemzetiszocializmus kérdéseit tárgyaló írások voltak a leggyakoribbak. Szálasi nézeteit mélyen áthatotta a szociális érzékenység, valamint a bűnbaknak tekintett zsidóság iránti gyűlölet. Egészen egyszerűen a zsidókat okolta minden problémáért, s őket tartotta mindenféle elnyomás és kizsákmányolás elkövetőinek és haszonélvezőinek. Történet szemlélete, melyet csak töredékeiből rekonstruálhatunk, különös keveréke a romantikus-függetlenségi magyar történetírásnak, a nemzetiszocialista geopolitikai és faji elgondolásoknak, valamint az osztályharc gondolatának. Utóbbi úgy kerülhetett múltértelmezésébe, hogy maga is olvasta a kommunista szerzőket – jellemző módon a második világháború után a börtönben Sztálin-műveket is kért,¹⁸ ahogy korábbi börtönévei során Hitler és Mussolini mellett Marxot is olvasott.

A bebörtönzött Szálasi személye köré pártja valódi kultuszt szervezett. A párt irányítását pedig a tehetséges Hubay Kálmán vette át. Hubay korábban a legnagyobb és legradikálisabb egyetemi ifjúsági szervezetnek, a Turulnak volt a vezetője, majd kormánypárti újságíróként kamatoztatta tehetségét. 1938 márciusában azonban egy időközi képviselőválasztáson mandátumot szerzett. Immár képviselőként 1938. április 4-én ő alapította újra a betiltott Magyar Nemzeti Szocialista Pártot meglehetősen hasonló néven (Nemzeti Szocialista Magyar Párt). A Hubay vezette párt abban különbözött elődjétől, hogy sokkal jobban koncentrált a politika hagyományos eszközeire: a parlamenti szereplésre, valamint az új hangnemet hozó sajtóra. De helyet volt kénytelen hagyni a mozgalmista akcióknak: a röpcédulázásnak, az utcai verekedéseknek, sőt a párttagok olykor terrorcselekményeket is elkövettek politikai ellenfeleik és a zsidók ellen. Mindezzel a párt állandó szereplője volt a híreknek, amivel saját radikális ellenzékiességüket bizonyították. Leghíresebb merényletük 1939. február 3-án történt, amikor a főváros központi zsinagógáját, a Dohány utcai épületet érte kézigránátos támadás. Emiatt a pártot a Teleki Pál vezette kormány 1939. február 23-án feloszlatta, a párt vezetői közül pedig többeket letartóztatott, hogy ezzel is megnehezítse a közelgő választásokon való szereplésüket. A parlamenti képviselőként szabadon maradt Hubay Kálmán azonban 1939. március 15-én új pártot alapított Nyilaskeresztes Párt néven. Ebbe a kompromittálódott mozgalmistákat nem vette át. A Nyilaskeresztes Párt választási programja a további retorziókat elkerülendő jelentősen visszafogottabb volt a korábinál.

Az 1939. május 25–26-án (pünkösd vasárnap és hétfőn) tartott képviselőválasztás a nemzetiszocialista mozgalmak látványos sikerét hozta, noha a kormány mindent elkövetett ez ellen (betiltotta választási gyűléseiket, letartóztatta aktivistáikat, bevonta röplapjaikat, és betiltotta sajtójukat). A nehézségek ellenére a szélsőjobboldal a 260 parlamenti mandátumból 49-et szerzett meg. Az euforikus hangulat azonban hamarosan elmúlt. Rövidesen kiderült, hogy a képviselői helyek alig ötödét-hatodát birtokló nemzetiszocialisták nem tudják követeléseiket érvényre juttatni a stabil kormánytöbbséggel szemben. A szélsőjobboldali frakciók pótcselekvésnént több lépésben összeoldódtak. A népszerűségvesztést átmenetileg megállította, hogy 1940 szeptemberében Szálasi kiszabadult a börtönből. Ez azonban valójában újabb konfliktusokat okozott. Szálasi ugyanis nem értett a parlamenti politizáláshoz. Hamarosan pedig személyi ellentétek is kialakultak közte és pártja más politikusai (például Hubay) között. Ráadásul nemsokára kilépett a kormánypártból több, a szélsőjobboldallal rokonszenvező képviselő. Ők az egykori miniszterelnök, Imrédy Béla vezetésével új nemzetiszocialista pártot alakítottak Magyar Megújulás Pártja néven. A tapasztalt politikusok vezette párt hamarosan elszívta a Szálasisal konfliktusba került nemzetiszocialista képviselőket, s 1942 nyarára a legerősebb szélsőjobboldali párttá vált, miközben Szálasi pártja

jelentősen meggyengült. Ehhez az is hozzájárult, hogy a németek a tapasztalt Imrédy mögé álltak.

Igy, amikor 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, az Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártjára támaszkodva alakult meg a magyar Quisling-kormány.¹⁹ Ezt egyébként az egykori németországi magyar követ, Sztójay Döme vezette, s ebben Szálasi pártja nem kapott helyet. Az új kormány mindenben megfelelt a német elvárásoknak. Egyrészt a minisztereknek komoly politikai tapasztalata volt, másrészt a háborús német érdekeket mindenben kiszolgálták. A Sztójay-kormányral szemben megfogalmazott német elvárás a magyar erőforrások (katona, nyersanyag, élelmiszer) alárendelése volt a német hadicélokra. A mondott célokba részben illeszkedett, részben ideológiai okai voltak a magyar holokausztnak. Ennek során a zsidóktól megszabadulni vágyó magyar politikai vezetés összegyűjtötte és kiszolgáltatta a zsidónak bélyegzett magyar állampolgárokat a németeknek, akik így a háború kritikus szakaszában használható és olcsó munkaerőt kaptak, akiket szó szerint halálra dolgoztathattak. A magyar szélsőjobboldal ezzel két legyet üthetett egy csapásra: egyrészt ígéretének megfelelően zsidótlantotta az országot, másrészt az elvesztett javak szétosztásával szociális intézkedéseit is finanszírozhatta. Terveihez képest először akkor történt fennakadás, amikor Horthy Miklós kormányzó – külső sugalmazásra – úgy döntött, leállítja a még az országban tartózkodó fővárosi zsidóság deportálását. Majd, a román kiugrás után Horthy leváltotta a Sztójay-kormányt, s kísérletet tett a háborúból való kiugrásra.²⁰

Ekkor következett el Szálasi ideje. Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet után a németek félreállították Horthy Miklós kormányzót, s az ország élére ismét szélsőjobboldali kormányt állítottak. A hadi helyzet fokozódása miatt fontos volt számukra, hogy immár minden háborúpárti és németbarát erő helyet kapjon a kormányban. Szálasi ezt csak úgy vállalta, ha ő lehet a kormányfő. Az 1944. október 16-án hivatalba lépett Szálasi-kormányt kettős cél vezette: a háborúban való kitartás, valamint a hungarizmus programjának megvalósítása. Ennek jegyében újabb katonai egységek felállítását rendelték el, s keményen felléptek a harci szellem biztosítása érdekében. Novemberben azonban a szovjet csapatok előrenyomulása miatt el kellett rendelni a főváros evakuálását, ami tovább fokozta a kaotikus viszonyokat. Mindezt abban a reményben tették, hogy nemsokára sikeres német ellentámadás következik a német „csodafegyverek” segítségével. E reményt egyébként a német haderő decemberi, átmeneti katonai sikerei tovább erősítették.

A Szálasi-kormány október 18-án kiadott kormányprogramja a „zsidókérdés megoldását”, valamint a hungarista állam kiépítését ígérte. Utóbbi totális egypártrendszer kiépítését jelentette. Ennek jegyében Szálasi november elején felvette a „nemzetvezető” címet, s egy kézben egyesítette az államfő és az állampárttá váló Nyilaskeresztes Párt pártvezetői tisztét. Az adminisztrációban olyan kettős rendszer alakult ki, melynek során a hivatalnokok ellenőrzésére pártmegbízottakat rendeltek ki. A politikai rendszer átalakítása mellett fontos kérdésnek tekintették az intézményi kereteket betöltő személyek cseréjét is. Az állam ilyenén mértékű átalakítása, az újonnan kinevezettek alkalmatlansága és az egyre súlyosbodó katonai helyzet együtt kaotikus viszonyokat teremtett. Szálasi államfőként elsősorban külpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Ennek középpontjában kormánya nemzetközi elismertetése és a zsidósággal kapcsolatos tennivalók álltak. Jellemző például Angelo Rotta vatikáni követtel folytatott beszélgetése, melyben hangsúlyozta, hogy zsidóknak nincs helye Magyarországon, azonban a kormány nem kívánja elpusztítani őket, de az országon kívül keressék boldogulásukat. A budapesti olasz ügyvivőnek pedig elméleti fejtegetést tartott az európai nagytérről s abban Németország, Olaszország és Magyarország vezető szerepéről, majd kijelentette, hogy elegendő erő áll rendelkezésre a végső győzelemhez. E két momentum jól jellemzi a Szálasi-kormány gondolkodásmódját.²¹ A mondottak fényében tehetünk

csak kísérletet a magyar holokauszt utolsó szakaszának megértésére. Szálasi a zsidóságot túszként kezelte az ellenséges nagyhatalmakkal való megegyezés reményében. Ezért költöztette össze és zárta gettóba a fővárosi zsidóságot.²² Sajátos módon ez a lépése egyúttal egyfajta védelmet is jelentett számukra, ugyanis a háborús ellátási viszonyok mellett is garantált egy csekély életszínvonalat, s a gettó falai sok esetben a fegyveres párttagok önkényeskedései elől is védték a bennlévőket. A háború tombolása közepette azonban számos fegyveres párttag magánakciói több ezer fővárosi zsidó halálát okozták. Ezekkel szemben a Szálasi-kormány nem volt ereje fellépni, s eléggé elkötelezett sem volt saját párttagjai „túlkapásainak” megtorlására. Szálasi azt tervezte, hogy a háború után az ország újjáépítésében felhasználja majd a zsidók munkaerőjét, azután pedig kitoloncolja őket az országból. Ezért vonakodott átadni őket a visszavonuló német hadseregnek. Végül azonban mégis megtette, ami tragikus következményekkel járt.

A Szálasi-kormány hatalma ugyan már 1944 októberében is csak az ország nyugati felére terjedt ki, ez azonban a szovjet hadsereg előrenyomulásával folyamatosan zsugorodott. Az ország területén elhúzódó háborúskodás végül mintegy 900 ezer halálos áldozatot és a nemzeti vagyon mintegy 40%-ának pusztulását eredményezte. A háború mellett leginkább kitartók – vagy a szovjet hadseregtől leginkább félők – német területre menekültek. Végül a Szálasi-kormány tagjai a mai Ausztriában estek a megszálló amerikai haderő fogságába. 1945 után Magyarországon tudatosan üldözték a szélsőjobbokat. Képviselőit a népbíróságok, nézeteiket pedig az antifasiszta propaganda bélyegezte meg, s próbálta likvidálni.²³ S bár kétségkívül sok elfogultság mutatható ki az egykor velük szemben lefolytatott eljárásokban, a vesztes és sokat szenvedett országban teljességgel érthető volt az elégtétel iránti igény. Ilyen másutt – a szovjetek által meg nem szállt országokban – is megnyilvánult.

A berendezkedő kommunista diktatúra idején Magyarországon szélsőjobboldali politikára tehát egyáltalán nem nyílt lehetőség. Az emigrációban azonban igen. A világ számos pontjára (Ausztriába, Németországba, Angliába, Dél-Amerikába, Ausztráliába, az Egyesült Államokba és Kanadába) szétszóródott egykori szélsőjobboldaliak igyekeztek megőrizni és az új körülményekhez igazítani nézeteiket. Ez többnyire azt jelentette, hogy immár a demokrácia híveiként állították be magukat, egykori zsidóellenességüket Izrael-ellenességre és holokauszttagadásra cserélték, valamint úgy próbálták beállítani 1944-es háborús tevékenységüket, mintha akkori szovjetellenességüket a hidegháború igazolta volna. Arról azonban mélyen hallgattak, hogy ők egykor nemcsak a Szovjetunióval, de a demokratikus Nyugattal is szemben álltak.²⁴ A hosszan elnyúló hidegháború végül felőrölte a magyar szélsőjobboldali emigrációt. A rendszerváltáskor még tettek egy kísérletet a hungarista mozgalom magyarországi szárnyának megalapítására, azonban a kilencvenes években az utolsó emigránsok is meghaltak.

Kontinuitás

■ Az 1920-as évek fajvédőpártja és az 1930-as évek magyar nemzetiszocialista mozgalmai között politikai kontinuitásról nem beszélhetünk. Ezek vezetői kifejezetten rivalizáltak egymással. Okát leginkább abban láthatjuk, hogy nem egy generációhoz tartoztak, s így eltérő volt a politikai szocializációjuk. Ezért politikai követeléseik is mások voltak. A fajvédő program etatista nemzeti-keresztény államot akart, míg a nemzetiszocialisták totalitárius diktatúrát. Éppen ezért a szélsőjobboldalón belül az ellenforradalmi jobboldali radikalizmust és a harmincas évek nemzetiszocializmusát érdemes elkülöníteni. Voltak azonban olyan jelenségek, illetve szervezetek a két világháború között Magyarországon, amelyek a szélsőjobboldali táboron belül a kontinuitást biztosították. Ezek között említhetjük mindenekelőtt az ellenforradalmi szervezeteket: az

Ébredő Magyarok Egyesületét,²⁵ a MOVE-t, továbbá a titkos szervezeteket (Etelközi Szövetség, Kettőskereszt Vérszövetség), a keresztény-nemzeti alapon szerveződő szakmai érdekvédelmi szervezeteket (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége),²⁶ valamint az ifjúsági bajtársi egyesületeket (különösen aktív volt a Turul Szövetség²⁷).

Szellemi tekintetben az ún. fajbiológia és a magyar fajelméletként is felfogható „turanizmus”, valamint az újpogány nézetek képeztek folytonosságot a szélsőjobboldalon. A fajbiológia azon törekvések, illetve elméletek gyűjtőneve, amelyek az örökéleti törvényeket igyekeztek alkalmazni az emberre s azon belül a népekre, nemzetekre. A magyar fajbiológia legnevesebb képviselője Méhely Lajos volt, aki tekintélyes zoológiai karrierrel a háta mögött fogott fajbiológiai elmélkedésbe.²⁸ Ez irányú munkássága tekintélyes számú önálló kötet mellett a szerkesztésében megjelenő *A Cél* című folyóiratban közölt publicisztikákra terjedt ki. A korszakban nem ritka szociáldarwinizmus képviselőjeként úgy látta, hogy az „emberi fajok” közt „létharc” van. Az első világháborús magyar vereség okának azt tartotta, hogy a magyarságot megrontotta a zsidósággal való káros fajkeveredés. Ezért a zsidóság faji alapú szeparálását javasolta. Méhely követője volt Bosnyák Zoltán, aki előbb *A Cél* című fajbiológiai lap szerkesztését vette át tőle, majd az 1944-ben alapított Magyar Zsidókérdés-kutató Intézet igazgatója lett, s egyúttal szerkesztője az intézet lapjának, a *Harcnak*. Bosnyák munkássága leginkább történeti és publicisztikai tevékenység volt: megírta a magyar antiszemitizmus történetét, valamint publikálta nézeteit a zsidókérdéssel és a zsidótörvényekkel kapcsolatban.²⁹

A turanizmus a magyar eszmetörténet sokszínű jelensége, mely számos egymástól eltérő elgondolás gyűjtőneve. Ezekben a közös nevező sok esetben nem több, mint a magyar külpolitika, illetve tudománypolitika kelet felé fordulásának igénye. Elméletük szerint a magyarság a turáni népcsalád tagja, így a többi turáni testvérnép természetes szövetségese. A különbségek már abban megmutatkoztak, hogy ki mit is értett a „turáni nép” kifejezésen. Volt, aki az uráli népeket, mások ide sorolták a kínai, a tibeti és az indiai nép(ek)et is. Az extrém radikálisok pedig még ennél is tovább mentek, s teljesen parttalanul ide számították a letűnt történeti népeket is (sumerokat, hettitákat, szkítákat, asszírokat, etruszkokat). A szélsőjobboldal leginkább az 1920-ban alakult Turán Szövetség munkásságára épített.³⁰ Ők a keleti kultúra felsőbbrendűségét hirdették, s kísérletet tettek egy magyar fajelmélet kidolgozására. S nem is teljesen sikertelenül, hiszen az 1930-as évek nemzetiszocialista programjai rendre a magyar állampolgárság kívánatos kritériumának tekintették a „turáni vagy árja származást”. Végző soron azonban magyar fajelmélet kidolgozása nem sikerült. Egyrészt azért nem, mert a tudományos kutatások megállapították a magyarság erősen kevert jellegét, másrészt a fajtisztaság igénye nem volt összeegyeztethető a soknemzetiségű (és kevert fajú) Szent István-i Nagy-Magyarország visszaállításával. A zsidótörvények és a Zsidókérdés-kutató Intézet 1944. májusi felállítása azonban végeredményben a turanizmus által kívánt magyar fajelmélet „gyakorlati sikere” volt. A turanizmus mellett érdemes megemlítenünk, hogy megjelentek az első újpogány írások is, amelyek a kereszténység helyett a magyar ősvallást favorizálták. Ezért kárhoztatták az államalapító Szent István „nyugatbarát” politikáját. Ugyancsak ide sorolhatók azok a törekvések is, amelyek a kereszténységet akarták „megtisztítani” annak zsidó gyökereitől.³¹

A Horthy-korszakban mindvégig működő ellenforradalmi szervezetek, valamint a fajelméleti, turanista, újpogány nézeteket propagáló szervezetek és folyóiratok a korszak egészében olyan fórumot jelentettek, ahonnan a szélsőjobboldali politika eszméket merített, s ahol egyúttal tagságát toborozhatta. Hiba volna azonban egészében szélsőjobboldalinak tekinteni ezeket, hiszen körükből nemcsak ők, hanem a kormánypárt és más ellenzéki csoportok tagjai is kikerültek.

■ JEGYZETEK

1. Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Kossuth Kiadó, Bp., 1976.
2. Vö. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2001.
3. Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”*. Gondolat Kiadó, Bp., 1994.
4. Bethlen és Teleki életútját feltárta Romsics Ignác: *Bethlen István*. Politikai életrajz. (2. kiadás) Osiris, Bp., 2005, valamint Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Bp., 2005.
5. Horthyról legújabbban lásd Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Bp., 2011.
6. Gömbösről, valamint a fajvédő csoportról lásd Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Bp., 2001. 145–193. Vö. Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pro Pannonia, Pécs, 2001.
7. A fajvédők nézeteit összefoglalja Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007.
8. A korszak pártprogramjait közli *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Kossuth, Bp., 1991.
9. M. G. Sarfatti: *Mussolini élete*. Előszóval ellátta B. Mussolini. Ford. Kosztolányi Dezső. Egyetemi nyomda, Bp., 1927; *Mussolini Benito gondolatai*. Előszó Bethlen István. Elegius, Bp., 1928.
10. A mozgalom történetét részletesen, bár korántsem elfogulatlanul ismerteti Szakács Kálmán: *Kaszáskeresztesek*. Kossuth, Bp., 1963.
11. Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000*. I–III. (CD-melléklettel) Napvilág, Bp., 2001.
12. Erre nézve lásd Paksy Zoltán: *A nyilaskeresztes mozgalom tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1935 között*. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai*. Tanulmányok., Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005. 106–167
13. Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*. Kossuth, Bp., 1966, valamint Margit Szöllösi-Janze: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn*. Oldenbourg, München, 1989.
14. Szálasiról lásd Gyurgyák: i.m. vonatkozó részeit.
15. Szálasi Ferenc: *Cél és követelések. 1*. Egyetemi nyomda, Bp., 1935.
16. Szálasi Ferenc: *Út és Cél*. Egyetemi nyomda, Bp., 1938.
17. Itt is érdemes utalnunk arra, hogy az aszemita kifejezést Szálasi a korábban említett Bangha Bélától vette, de azt egészen más értelemben használta.
18. Népbíróági pere alatt vezetett feljegyzéseit és perének anyagát kiadta *A Szálasi-per*. Szerk. Karsai Elek – Karsai László. Reform, Bp., 1988.
19. *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróóság előtt*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. 1956-os KHT, Bp., 2005.
20. A német megszállás időszakának számos aspektusát tárgyalja: *Magyarország a második világháborúban*. Szerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Bp., 2011.
21. A két esetet ismerteti Vargyai Gyula: *Káosszal enyhített, anarchiával súlyosbított rémuralom*. In: *Történelem, tanítás, módszertan. Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára*. Szerk. Nagy Péter Tibor – Vargyai Gyula. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp., 2002. 243–258.
22. Vö. Tim Cole: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. Routledge, London–New York, 2003.
23. Karsai László: *The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46*. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Ed. Deák István – Jan T. Gross – Tony Judt. Princeton UP, New Jersey, 2000. 233–252.
24. Stark Tamás: *Nyilas irások 1945 után*. In: *Történelmi Szemle* 2000. 3–4. sz. 291–308; Kovács Tamás: *A nyilas emigráció 1945–1968*. Rubicon 2008. 1. sz. 64–68.
25. Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora 1921–1923*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
26. Kovács M. Mária: *Liberalizmus, Radikalizmus, Antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mémöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon Kiadó, Bp., 2001.
27. Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012.
28. A magyar fajbiológia és fajelmélet úttörőiről lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007.
29. Ungváry Krisztián: *Egy magyar intézmény: a „Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet” keletkezéséhez*. In: *Évkönyv XI. Magyarország a jelenkorban 2003*. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 2003. 147–163.
30. Ablonczy Balázs: *„Lándzsahegy”, néprokonság, small talk. Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban*. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2006. 87–106.
31. Zajti Ferenc: *Zsidó volt-e Krisztus? A semitizmus és skythizmus nagy harca*. Reé László Kiadása, Bp., 1937; Röck Gyula: *Zsidó volt-e Jézus?* Tanulmány. Bagó Mihály Könyvkiadó, Dombóvár, 1943.